

Özgün Makale

Osmanlı İmparatorluğu'nda Çingeneleri / Romanları Çalışmak ya da İğneyle Kuyu Kazmak¹ Approaching Gypsies / Roma in the Ottoman Empire: Problems and Prospects

Faika ÇELİK²

Öz

Çingeneler / Romanlar büyük tarih anlatıları içinde yer edinememiş pek çok toplumsal grup ya da topluluktan biridir. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle erken modern dönemde Çingeneleri merkeze alan tarihi anlatıları inşa etme amacını güdüyorsak gerek metodolojik gerek kavramsal ve gerek tarih yazınsal zorluklarla baş etmeyi ihtiva eden çetrefilli bir yolculuğa çıkmamız gerekiyor. Dolayısıyla, bu çalışmanın amacı birbiriyle bağlantılı bu zorlukların bir haritasını çıkarmak ve zaman zaman bu zorluklarla baş etmek için birtakım öneriler sunmaktır. Anlatıyı kolaylaştırmak adına bu zorluklar dört ayrı kategori altında incelenmiştir: “Tarihsel Kaynaklara Dair Zorluklar”, “Kavrama Dair Zorluklar”, “Kuramsal Zorluklar” ve “Historiografik ya da Tarih-Yazınsal Zorluklar.”

Anahtar Kelimeler: Çingene, Roman, Osmanlı İmparatorluğu, Etnik Kimlik, Marjinallik, Modern Osmanlı Tarih Yazımı.

Abstract

Gypsies / Roma are one of many social groups or communities that have been silenced in grand narratives of history. Therefore, if we aim to reconstruct historical narratives that center the experiences of Gypsies in the early modern period of the Ottoman Empire, we must go through a complicated journey involving methodological, conceptual and historiographical challenges. Therefore, the aim of this work is to map out these interrelated challenges and to offer some suggestions to deal with these challenges. In order to facilitate the narrative, these difficulties have been examined under four categories: “Challenges About Historical Sources”, “Conceptual Challenges”, “Theoretical Challenges” and finally “Historiographical Challenges”.

Keywords: Gypsy, Roma, the Ottoman Empire, Ethnic Identity, Marginality and Modern Historiography of the Ottoman Empire.

Çingeneler / Romanlar³ büyük tarih anlatıları içinde sesi kısalmış pek çok toplumsal grup ya da topluluktan biridir. Antroplog Judith Okely'nin belirttiği gibi, “Çingeneler veya Gezginle-

¹ Makale başvuru tarihi: 31.05.2018, makale kabul tarihi: 01.07.2018.

² Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü (İngilizce) Siyasi Tarih anabilim dalı öğretim üyesi, faika.celik@gmail.com. Bu makalenin oluşmasındaki desteklerinden ve değerli katkılarından dolayı sayın Egemen Yılığır, Deniz Gedizlioğlu ve MSGSÜ Sosyal Bilimler dergisinin anonim hakemlerine teşekkür ederim.

³ “Çingene” sözcüğü gibi, kabaca İngilizcedeki karşılığı olan *Gypsy* (“Egyptian,” yani İngilizce “Mısırlı” sözcüğünden gelmekte.dir) ve türevi tabirler aşağılayıcı çağrışımlar taşıdığından pek çok Çingene halk kendini *Roman* olarak tanımlar, bu da Romcada “âdem, insan” anlamına gelen *Rom* sözcüğünün sıfat hâlidir. Ancak yaşadıkları ülkenin resmi dilinde “Çingene”ye karşılık gelen sözcükle anılmayı tercih eden topluluklar da vardır. Bkz. (Barany, 2002, s. 1) ve (Crowe, 2001, s. 449). Modern Türkiye’de bu halkı tarif etmek için kullanılan en yaygın tabir “Çingene” de alçaltıcı bir nitelik taşıdığından, kendileri için *Roman* sözcüğünü tercih etmektedirler. Örneğin bkz. (Alpman, 1997, s. 53-56). Osmanlı metinlerinde Çingene’yle birlikte Kıbtî (kadınlar için Kıbtiyye), *Çin-gane*, *Cingene* sözcükleri kullanılmaktadır. *Taife-i çingane / çingane zümresi* ya da *taife-i kabtiyan / kabtiyan zümresi* gibi tabirler Çingenelerin cemaat kimliğini ortaya koymaktadır. Kullandığım kaynaklara sadık kalarak ben de *Roman* yerine genellikle Çin-gene sözcüğünü kullanıyorum.

rin kendi tarihlerini yazdığı oldukça nadirdir. Yazılı olmayan bir geleneğe sahip olduklarından, tarihleri egemen konumda bulunan Çingene olmayan toplumlara ait belgelerde parçalı biçimde bulunmaktadır.” (Okely, 1983, s. 1). Üstelik farklı tarihi kaynaklarda dağılmış bu belgelerin de belirli sınırları vardır. Öncelikle, bunlar devlet memurları, bürokratlar, din yetkilileri vs. gibi, tamamı eğitilmiş ve çoğunlukla erkek olan kişiler tarafından muhtelif sebeplerle kaleme alınmıştır. Dolayısıyla, Çingenelerin varlığı ve deneyimlerini kayıt altına alma motivasyonları birbirinden oldukça farklıdır. Ayrıca, bu belgelerin çoğunda Çingenelerin direkt olarak seslerini duymak nadiren rastladığımız savunma amaçlı yazılmış mahkeme kayıtları dışında neredeyse olanaksızdır. Kaldı ki bu kayıtlar da Çingene olmayanlar tarafından tutulmuş ve hukuki jargonun izin verdiği ölçüde Çingenelerin sesini “direkt” olarak yansıtmışlardır.

Tarihsel kaynaklara dair bu sorunların yanısıra üzerinde düşünmemiz gereken bir diğer mevzu da “Çingene” tabirinin kendisidir. Söz konusu tabir Çingene olmayanlar tarafından ilgili topluluk ya da toplulukların adlandırılmasında kullanılmıştır. Bugün birçok Roman aktivist bu kavramı reddetmekte ve kendilerine Roman ya da Rom denmesini yeğlemekte. Ne var ki 1971’de toplanan ilk Uluslararası Roman Kongresi kararınca tedavüle girmiş bu kavram hâlâ Çingene kelimesini unutturmuş değil. Unutturmalı mı o da bu konu üzerine düşünenler arasında ayrı bir tartışma konusu hâline gelmiş durumda. Her ne kadar bu konu üzerine çalışan Roman meslektaşlarımın ve aktivistlerin bu çağrısını anlamlı bulsam da bir erken dönem Osmanlı tarihi öğrencisi olarak, ben bu çalışmada belgelerin diline sadık kalarak Roman/ Rom yerine genellikle “Çingene” kelimesini kullanacağım. Zira Osmanlı belgelerinde bu topluluğu tarif için ya Çingene (ve türevleri) ya da *Kıbtî* (kadınlar için *Kıbtîyye*) sözcükleri kullanılmaktadır. Çingene kavramı üzerine düşünmemizin ikinci nedeni ise kimlik mefhumu ile ilintilidir. Makalenin devamında göstermeye çalışacağım üzere “Çingene” olmak bir etnik kimlik mi yoksa bir yaşam biçimi mi hâlâ tartışmaya açık bir konudur. Buna dair cevaplanması ve/veya göz ardı edilmemesi gereken soru, bu tartışmanın erken modern Osmanlı’daki iz düşümüdür. Elimizdeki kaynaklar Osmanlı toplumunda “Çingene” olmanın nasıl tanımlandığını işâret etmektedir? Bir “etnisite” olarak mı? Yoksa yaşam biçimine göre oluşturulmuş sosyo-ekonomik bir kategori mi?

Çingene kavramına dair zorlukların yanı sıra erken modern Osmanlı toplumunda Çingeneleri çalışan bir tarihçi için önemsenmesi gereken bir diğer konu da nasıl bir teorik çerçeve dâhilinde Osmanlı Çingenelerinin deneyimlerini anlayabiliriz sorusudur. Bugün Çingeneler üzerine yazan bir çok araştırmacının yaptığı gibi “marjinal” olma hâli Osmanlı’da yaşayan Çingenelerin imparatorluğun değişik zaman ve mekânlarındaki deneyimlerini açığa çıkarıp anlamak için yeterli bir analiz kategorisi midir? Daha açık bir ifadeyle Osmanlı tarihi boyunca farklı coğrafyalarda konumlanmış Çingeneler hep marjinal ve kenarda mıydılar? Dahası bu kenarda konumlanma hâlinde devletin rolü ne idi? Bugüne kadar Osmanlı Çingeneleri üzerine yazılmış literatür bize bu konuda ne diyor?

Bu çalışmanın amacı, yukarıda kısaca özetlemeye çalıştığım aslında birbiriyle bağlantılı soruların bir haritasını çıkarmak ve zaman zaman bu sorularla baş etmek için birtakım öneriler sunmaktır. Anlatıyı kolaylaştırmak adına bu soruları dört ayrı kategori altında inceleyeceğim: “Tarihsel Kaynaklara Dair Zorluklar” “Kavrama Dair Zorluklar” “Kuramsal Zorluklar” ve “Historiografik ya da Tarih-Yazınsal Zorluklar” şeklinde nitelendireceğim.

Tarihsel Kaynaklara Dair Zorluklar

Kaynaksal zorluklar, Çingeneler hakkındaki tarihi belgelere dairdir. Bunlar, çeşitli devlet yetkilileri, yani Çingene olmayan kişiler tarafından çeşitli sebeplerle tutulmuş kayıtlar olup, arşivlerde farklı defter ve kataloglarda dağınık biçimde bulunmaktadır. Dahası, bu konuda elimizde

bulunan anlatılar ve edebî kaynaklar çoğunlukla erkek elitler tarafından üretildiğinden, söz konusu kişilerin sahip olduğu sınıf ve cinsiyet önyargılarını yansıtmaktadır. Dolayısıyla Çingenele- rin kendi sesine ulaşma sürecinin, özellikle erken modern dönem için çoğunlukla dolaylı ve kimi zaman can sıkıcı derecede eksik kaldığını kabul etmek gerekir. Osmanlı tarihçilerinin gündelik hayatı ve çeşitli madun grupların hayatta kalma taktiklerini yeniden inşa etmek konusunda en güvenilir kaynak olarak gösterdiği şeriyeye sicillerinde bile, Çingenele- rin sesini aramak çoğu kez beyhude bir çabadır. Şeriyeye sicillerini tarihî birer kaynak olarak kullanmak konusunda, Osman- lı çalışmalarıyla uğraşan birçok araştırmacının dile getirmiş olduğu sorunların⁴ yanı sıra, şeriyeye sicillerinde Çingenele- rle bağlantılı vakaların sıklığı, söz gelimi Ortodoks Hıristiyanlar, Musevi- ler, Müslüman kadınlar, Gayrimüslim cemaatler ve hatta kölele- rle bile kıyaslandığında, oldukça sınırlıdır. Örneğin, Üsküdar sicillerinin 1549-1550 arasındaki bir yılına bakıldığında, tutulmuş olan toplam 968 kaydın yalnızca 23'ü Çingenele- rle ilişkilidir. Bu 23 kayıttan üçü, Anadolu'da- ki Çingenele- rin idare ve vergilendirilmesine yönelik ferman ve tevcilerden oluşmaktadır. Geri kalan 20'si ise mülk transferleri, borç işlemleri, vergi ödemeleri ve en az bir Çingenele- nin taraf olduğu, genel ahlaka karşı işlenmiş suçların kayıtlarıdır. Bu 20 vaka içinde tek bir Çingene kadın görülmektedir; o da mahkemede damadı tarafından tanık olarak gösterilmiştir (Çelik, 2013, s. 2). Bunun yanı sıra *mühimme*, *ahkam* ve *tahrir* kayıtları gibi, Çingenele- r hakkında son derece kıymetli bilgiler içeren devlete ait başka kaynaklar da vardır. Muhtelif defterler ve arşiv fonları içinde bulunan bu kaynakları ortaya çıkarmak ve eleştirel bir okumasını yapmak, hâlâ geniş çaplı ve sistematik bir şekilde gerçekleştirilmesine ihtiyaç duyulan bir iş- tir. Böylesine kapsamlı bir araştırma ise ekip çalışmasını zaruri kılmaktadır.

Arşiv kaynaklarının yanısıra peşine düşmemiz gereken diğer başka metinler de mevcuttur elbette. Çingenele- rin özellikle Osmanlı erken dönem anlatı kaynaklarında (tarihlerden, seyahat- namele- re, rüya tabirlerinden çeşitli konularda yazılmış risalele- re uzanan çok geniş bir yelpaze), edebi eserlerinde ve görsel kaynaklarında (erken modern döneme ait minyatürler başta olmak üzere) nasıl temsil edildiği devlet eliyle üretilmiş kaynakları tamamlayarak daha bütüncül ve farklı sesleri içeren bir tarih anlatısı ortaya çıkarmamıza yardım edecektir. Ama yeniden vurgu- lanması gereken nokta bu kaynakların muhtemelen hepsinin(!) Çingene olmayanlar tarafından yazılmış olduğu gerçeğidir. Dolayısıyla eğer amacımız Çingenele- ri merkeze alan bir anlatı ortaya çıkarmaksa, bu kaynakları nasıl bir kuramsal gözlükle okuyacağımız ehemmiyet arz ediyor. Bu konuyu makalenin ilerleyen bölümlerinde mercek altına alacağım. Ama önce “Çingene” kavra- mına dair zorlukların bir haritasını çıkarmak istiyorum.

Çingene Kavramına Dair Zorluklar

Antropologların, tarihçilerin, Roman çalışmaları uzmanlarının ve bugün bizzat Roman aka- demisyenlerin de katılımıyla ortaya çıkmış literatürde, geçmişte ya da günümüzde kimin “Çin- gene” olduğu sorusu hâlâ netlik kazanmış değildir -netlik kazanacağı bir gün gelecek mi, bu ise ayrı bir sorudur. David Mayall, “Çingene” [“Gypsy”] kimliğinin Avrupa'daki söylem içinde beş asır boyunca nasıl inşa edildiği üzerine sunduğu kıymetli çalışmasında, söz konusu alanda iki karşıt kamp bulunduğuna dikkat çeker. Kimi akademisyenler “ırksal” ya da “etnik” tanımları kabul ederken, diğer kamptakiler etnik her tür belirlenimi reddederek “sosyo-tarihsel” bir yak- laşımı savunmaktadır. Mayall'a göre, bu ilk kampı oluşturan akademisyenler, Çingenele- rin ayırt edici özelliğinin Hint kökenleri ve ataları olduğunu öne sürmektedir. Bu kamptakiler açısından

⁴ Bu konuda daha geniş bir tartışma için bkz. (Ze'evi, 1998); (Agmon, 2004); (Agmon ve Shahar, 2008).

söz edilen topluluğun görünür fiziksel farklılıklarının temelinde iki kurucu özellik bulunmaktadır; Hintçe kökenli ayrı bir dilin muhafaza edilmesi ve kültürel pratiklerdeki devamlılık. Böylesi bir okumaya göre “göçebelik ve açık alanda süren bir hayat genellikle kültürlerinin ve yaşam biçimlerinin ayrılmaz birer parçası olarak görülür; bu bağlamda “seyahat tutkusu”nu veya dört duvar arasında durmakta zorlananları anlatmak için Çingene “içgüdü” [“instinct”] tabirinin kullanılması, göçebeliliğin kan yoluyla aktarılan, kalıtsal bir pratik olduğu fikrini uyandırmaktadır” (Mayall, 2004, s. 6).

Diğer kamp ise Mayall’ın ilkesiyle özetlemek gerekirse “hayat tarzını düşük sosyo-ekonomik ve toplumsal statüyle birleştirerek Çingene, Rom ya da Roman yerine [küçük harfli] ‘çingene’ nitelemesini benimsemektedir” (Mayall, 2004, s. 6).⁵ Bu çizgideki akademisyenler “göçebeliliğin” belirleyici başlıca özellik olduğu fikrindedir. Böylelikle, karşı hattaki uzmanların tanımladığı köken ya da soy gibi diğer özellikleri gözden kaçırmakta veya önemsiz görmektedirler. Mayall, bu okuma çerçevesinde “göçebeliliğin çingenelikle; dolayısıyla göçebe olmanın çingene olmakla bir tutulduğunu” ileri sürmektedir (Mayall, 2004, s. 7). Böyle bir okumadan çıkan sonuç ise, “bu yaşam tarzını benimsemekle çingene olunacağı, aynı şekilde yaşam tarzını terk eden bir insanın, bu ister kendi seçimiyle, isterse zorunlu iskân ve asimilasyon neticesinde olsun, artık çingene de olmayacağı”dır (Mayall, 2004, s. 286).

Mayall’ın analizine göre, ırksal ve etnik tanımlara öncelik veren ilk kampa iki alt kategori daha eklemek mümkündür. Mayall’ın belirttiği gibi, bu iki alt grup arasında “kültürel farklılık ve ideolojik ayrılıklara yapılan atıflar itibariyle belli bir örtüşme” bulunsa da (2004, s. 8) Çingenelerin “kökeni” hususunda belirgin biçimde birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Ian Hancock, Thomas Acton, Donald Kenrick ve merhum Angus Fraser gibi uzmanların oluşturduğu ilk grup, Çingenelerin Hint kökenlerini öne çıkarırken, diğer grup ise bu kökeni Avrupa dışına yerleştirmek yerine atalarının göçebeliliğiyle ilişkilendirmektedir. Mayall için sosyal antropolog Judith Okely’nin çalışması bu ikinci kategorinin en iyi örneğini teşkil etmektedir. Okely’ye göre “köken ülke, ırk, dil, meslek ya da genel kültür gibi, dışarıdan yorumlanmış kriterlerin hiçbiri, Çingenelerin tanımlanmasında tatmin edici bir yöntem sunmamaktadır” (Okely, 1975, s. 28). Bunun yerine Okely, tanım kriterinin grubun içinden, yani Çingenelerin kendisinden gelmesi gerektiğini savunmaktadır. Britanya’daki Çingeneler arasında yıllarca sürmüş bir saha çalışmasına dayanan Okely’ye göre, Çingenelerin kendilerini tanımladığı başlıca kriterlerden biri “göçebe soydur”. Dolayısıyla, “köken toprakların neresi olduğu Çingenelerin kendisi için büyük önem taşır gibi görünmemektedir” (Okely, 1984, s. 5). Okely, *Gezgin Çingeneler [The Traveller Gypsies]* adlı önemli çalışmasında Çingenelerin kendilerini tanımlama biçimlerini şu şekilde özetlemektedir:

“Çingeneler, daima asimile edilmeye veya ortadan kaldırılmaya çalışıldıkları bir toplum için de ayrı bir grup olarak kendilerini muhafaza etmek adına belli etnik sınırları korumaktadır.

⁵ Çingene kelimesindeki ilk harfi büyük ya da küçük harfle yazma Avrupa ve Kuzey Amerika’da büyümekte olan Kritik Roman Çalışmaları içinde tartışmalı bir konudur. Çingene kelimesindeki ilk harfi büyük yazmak bu grubu etnik (modern dönem öncesi tarihsel zeminde proto-etnik demek daha doğru bir tabir olsa gerek) bir grup olarak görmek anlamına gelirken, Çingene kelimesindeki ilk harfi küçük yazanlar Çingeneliği etnik bir kategori olarak görmekten ziyade bir yaşam biçimi olarak ele alır. Bu yaşam biçiminde de başat öge göçebeliliği benimsemiştir. Bu ikinci grubun en önemli temsilcileri arasında Leo Lucassen ve Wim Williams gösterilebilir. Bu iki Hollandalı tarihçi ortak yayınladıkları bir çalışmada Çingene kelimesindeki ilk harfi küçük yazmalarını şöyle açıklarlar: “‘Çingene’ terimini kullanırken çingeneleri ‘bir halk’ (‘a people’) olarak görme geleneğini takip etmiyoruz. Onların kendilerini nasıl tanımladıklarına bakmaksızın, zaman içinde [çingene olmayanlar tarafından] etiketlenmiş kişiler (persons) olarak görüyoruz. Bu tercihin sebebi çoğunlukla tarihseldir. Geçtiğimiz yüzyıllarda ‘çingene’ terimi, her şeyden önce, belli bir yaşam tarzına sahip grupları etiketlemek için iktidarda olanlar (ya da çingene olmayanlar) tarafından kullanılmıştır. Bu etiketin [geçmişte] bu grupların öz tanımları ile ne derece örtüştüğü bilinmemektedir. Dahası, [bu etiket altında] tek bir halkla değil çok sayıda farklı grup ile uğraştığımızı dair elimizde bol miktarda [tarihi] kanıt var. [İşte bu durum] ‘çingene’ terimini küçük ‘ç’ ile yazmamızın ve Rom, Roma, Sinti vb. gibi çağdaş tanımları kullanmamamızın diğer sebebidir.” (Lucassen and Williams, 1995, s.141 birinci dipnot)

Bunlar soy ilkesine, serbest meslek pratiğine, kirlilik konusundaki tabulara ve seyahat ideolojisi gibi kimi değerlere gösterilen bağlılık temelinde ortaya çıkmaktadır. Etnik kimlikleri ve sahip oldukları inançlar edilgen ya da rastgele kurgular değil, gündelik pratiklerle doğrulandığında Çingene ve *Gorgio* [Çingene olmayanlar] arasındaki sınırları hem yansıtan hem de besleyen tutarlı bir sistem teşkil etmektedir” (1983, s. 34).

Çingeneler ya da yıllar içinde inşa edilmiş ve tartışmalı çeşitli kimlikler üzerine üretilmiş çağdaş Avrupa literatürünün tamamını ortaya koymak bu çalışmanın amaçlarının ötesinde. Lakin -David Mayall’ın gözlemine yeniden başvurmak gerekirse - “Karşı karşıya bulunduğumuz şey[in], karmaşık ve çok katmanlı bir Çingene kimliği -veya tek bir kimlikten bahsetmediğimiz için daha doğru bir ifadeyle kimlikleri- ile isimlendirmeler, imgeler ve sınırların uygulanması konusundaki büyük farklılıklar ve kafa karışıklığı” olduğunu vurgulamak isterim (Mayall, 2004, s. 12).

Kuramsal Zorluklar

Üçüncü olarak altını çizmek istediğim sorun ise Çingene halkları üzerine yapılmış çalışmaların büyük bölümünün kuramsal olarak marjinalite literatüründen beslenmesiyle ilişkilidir. Mevcut yazının büyük bir kısmı Çingeneleri *tüm* yer ve zamanlarda siyasi, toplumsal, iktisadi ve etnik açıdan tam anlamıyla marjinal bir grup olarak konumlandırmaktadır. Birkaç çalışmayı dışarıda tutarsak, bunların çoğu “marjinal” ve türevi terimleri tartışmasız ya da şeffaf birer analitik kategori gibi kullanmakta, Çingenelerin “ötekiliğini” incelemek (ya da aslında teyit etmek) amacıyla son derece tartışmalı olan bu tabire başvurmaktadır.

Marjinalite tartışmalı bir kavramdır. Ne tek bir tanımı ne de tek bir kullanımı mevcuttur. Diğer yandan hem modern hem de post-modern söylem içinde son derece yaygın kullanılan bir kavramdır. Eleştirel kuramcı George Yudice’e göre, her iki söylemde de “söz konusu kavram o kadar şişirilmiştir ki, artık eleştirel niteliğini, yani baskı ve tahakküme karşı verilen somut mücadelelere katkı sağlama imkânlarını yitirmektedir.” (Yudice, 1989, s. 214-215). Benzer minvalde, antropolog Stephen Nugent de 1990’ların sonunda yaptığı bir çalışmada bu kavramın sıkıntılarını şu şekilde ifade etmektedir:

“Bu kavram [marjinal/marjinalite] güçlü olanla güçsüz toplumsal gruplar (kategoriler, sınıflar ve konumlar) arasındaki dinamik ilişkiyi kapsayan açıklamalara zemin oluşturmak yerine, dışlanmış olanları sıklıkla (tipik şekilde) birer nesne olarak somutlaştırmaya yararmış ve böylelikle bunları yapısal açıdan marjinal bir konumdan fiilen dışlanmışlığa taşımıştır: varlığı kabul edilen, ancak ‘merkez’ ile bağı reddedilen bir kesim, kültür ya da bölge” (Nugent, 1999, s. 180-181).

1920’lerin sonlarında Amerikalı sosyolog Robert Park’ın “marjinalite” kavramını ortaya atmasından bu yana⁶ sosyolojiden psikolojiye, ekonomiden siyaset bilimine, sosyal bilimler alanında çalışan uzmanlar tarafından “marjinalite” ve türevi kavramları *tanımlamak* adına pek çok girişim gerçekleştirilmiştir (Cullen ve Pretes, 2000). Aynı şekilde marjinler, uçlar, sınırlar, çevre, eşikler ve hudutlar da yine post-modernizm ve kültürel çalışmalar lügati içinde çok tartışılmış benzer kavramlardır. Yakın dönemde marjinalite üzerine çıkmış bir derleme içinde Stephen Milner’in son derece isabetli bir gözlemlerle öne sürdüğü gibi; toplumsal, mekânsal ve metinsel açıdan sı-

⁶ Park (1928).

nırda bulunanların, kültürel antropologlardan -örn. Arnold Van Gennep, Mary Douglas, Clifford Geertz ve Victor Turner- ve post-modern eleştirmenlerden -örn. Michel Foucault, Michel de Certeau ve Homi Bhabha- gördüğü kayda değer ilgi sonucunda, “marjinler” esasen yakın dönemde gerçekleştirilen edebiyat incelemeleri ve kültürel analizlerin merkezine taşınmıştır (Milner, 2005, s. 3). Bu düşünsel araştırmalar ortaya koymaktadır ki, analitik bir kategori olarak marjinallik disiplinlerin sınırlarını aşmaktadır. Kavram, karmaşık bir soy ağacına sahip olup çok sayıda biçim almaktadır: Bunların birkaçını saymak gerekirse; toplumsal, iktisadi, kültürel, politik, etnik ve mekânsal biçimlerden söz edebiliriz. Dolayısıyla, kavramı tanımlamak veya *şeffaf* ve *özdeş* bir analitik kategori hâline getirmek için yeniden tanımlamak yolunda gerçekleştirilen çok sayıda girişime rağmen, “marjinal” kavramının mutlak “doğru” bir tanımından söz edemeyiz.⁷ O hâlde tek ve net bir marjinal tanımı yaratmak yerine marjinal olma hâli ve iktidarın marjinalleştirme yöntemleri, kavramın kullanıldığı tarihsel zemin ile diyalog içinde yeniden inşa edilmeli.

Peki böylesine çetrefilli bir kavram erken modern Osmanlı zemininde kullanıldığında ne tür problemleri içinde barındırır? Osmanlı bağlamında Çingenelerin statüsünü incelemek için marjinalliği kullanmak konusunda ortaya çıkan sorun aslında üç soruyla özetlenebilir: Birincisi, kendi başına çeşitli kültür, “etnisite” ve inanç sistemlerinin bir karışımı olan Osmanlı İmparatorluğu gibi bir sahnede “marjinal” olanı nasıl belirleyeceğiz? İkincisi, Çingenelerin muhtelif deneyimleriyle imparatorluğun bölgesel ve zamansal farklılıklara göre değişim gösteren Çingeneler karşısındaki tutumunu incelemek için “marjinallik” anlamlı bir analitik kategori teşkil ediyor mu? Üçüncüsü, Çingeneleri sınırın kıyısında konumlandığımızda veya onlara “marjinal” statüsü atfettiğimizde, tarihi bir ölçüde teleolojik ve anakronistik bir şekilde okumuş olmuyor muyuz? Mevcut çalışma kapsamında bu soruları tümüyle yanıtlayabileceğimi düşünmüyorum, ancak araştırmacının önünde uzanan birer zorluk olarak mutlaka değinmek gerektiği görüşündeyim.

Historiografik ya da Tarih-Yazınsal Zorluklar

Osmanlı modern tarih yazımında bugüne dek Osmanlı İmparatorluğu’nun etnik çeşitliliğe sahip, çok dinli toplumunun yalnızca işleyişi hakkında değil, aynı zamanda bu çoğul toplumu oluşturan belirli etnik ve dinî gruplar hakkında çeşitli çalışmalar ortaya konmuştur. Gelgelelim, Çingeneler de aynı şekilde çok etnikli, çok dinli bu toplumun bir parçası olsa da henüz ne Türkiye’de ne de yurtdışındaki Osmanlı tarihçilerinden yeterli akademik ilgiyi görmüştür. Hatta, göreceğimiz gibi 21. yüzyıla dek, yazılmış birkaç makale hariç, Osmanlı tarihçileri arasında Osmanlı toplumundaki Çingenelere neredeyse hiç ilgi gösterilmemiştir. 2000’li yıllara kadar ortaya konulanların büyük kısmı, çağdaş Osmanlı çalışmaları alanının dışındaki akademisyenler tarafından kaleme alınmıştır. Eğitim ve ilgi alanı açısından farklı disiplinlerden gelen bu araştırmacılar, doğal olarak dönemin Osmanlıca birincil kaynaklarını kullanmak yerine Batılı dillerde yazılmış, kendileri için erişilebilir kaynaklara başvurmuştur.

Ne var ki, 21. yüzyılın başından itibaren Türkiye’de Çingenelere/Romlara karşı hem akademinin hem de sivil toplum kuruluşlarının ilgisinin artmakta olduğunu vurgulamak gerekir. Türkiye’nin farklı yerlerinde, başka topluluklar gibi Roman yerleşimlerini de yerle bir eden kent-sel dönüşüm projeleri, Türkiye’deki Çingenelerin/Romların yoksun durumuna ısrarla değinen AB ilerleme raporları ve Türkiyeli Romların giderek artan örgütlenme eğilimleri sonucu, konuya

⁷ Wright ve Wright, yazdıkları makalenin başında marjinalliğin “tanımlanmış, yeniden tanımlanmış, genişletilmiş, netleştirilmiş ve eleştirilmiş” durumda olduğu yolundaki gözlemlerini paylaşmaktadır. Bkz. (Wright ve Wright, 1972, s. 361). Cullen ve Pretes ise, mevcut literatürü değerlendirdikleri yazının giriş kısmında “marjinallik hâlâ kaygan bir kavram olup sosyal bilimler analizinde faydalanılacaksa söz konusu kavrama dair daha açık bir anlayışın geliştirilmesi gerekiyor,” tespitinde bulunmaktadır. Bkz. (Cullen ve Pretes, 2000, s. 215).

dair medya ve akademide belirgin bir ilgi uyanmış durumdadır. Her şeyden önce, Romlar adına mücadele eden aktivistlerin yanı sıra bizzat Türkiyeli Romların ürettiği popüler çalışmalar gide- rek artmaktadır.⁸ İkincisi; siyaset bilimi, antropoloji, sosyoloji, kültürel çalışmalar ve kent çalış- maları alanlarındaki araştırmacılar, son dönemde yoğun nüfuslu Rom bölgelerinde yaptıkları saha çalışmaları sayesinde Türkiyeli farklı Roman toplulukların toplumsal ve ekonomik statüsü- ne ilişkin önemli katkılar sunmuştur.⁹ Ayrıca, Osmanlı / Türkiye edebiyat geleneği ile sinema ve televizyon dizileriyle sınırlı kalmamak üzere çağdaş popüler kültür içinde Çingeneleşen çeşitli bi- çimlerde temsil edilmektedir. Çingeneleşen edebî gelenek içinde ve popüler kültürde nasıl temsil edildiği sorusu kendi başına bir çalışma konusu olup bu hususta daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır.¹⁰

Türkiye'deki çağdaş Çingene/Rom toplulukları hakkındaki bu çalışmalar son derece önemli olup, bu konuya dair daha büyük bir ilgi gelişmesine katkıda bulunmaktadır; ancak Çingene- lerin tarihi hakkında hâlihazırda mevcut olan bilgileri tekrar ettiklerinden ötürü, *erken modern dönem* Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Çingeneleşenler hakkında bildiklerimize somut herhangi bir ye- nilik sunmamaktadır.¹¹ Buna bağlı olarak hem Türkiye'de hem de yurtdışında, bir kısmı Osmanlı tarihinde uzmanlaşmış, bir kısmı ise farklı uzmanlık alanlarından gelen kişiler tarafından, kısıtlı akademik bilgiye dayanan bir analiz ortaya konulmaktadır. Bu çerçevede ilk olarak ana ilgi alanı Avrupa ve Balkanlar'daki Çingeneleşenlerin tarihi olan akademisyenlerin İngilizce kaleme aldığı ça-lışmaları inceleyeceğim. Ardından, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Çingeneleşenlerin toplumsal ve eko- nomik pozisyonlarına Osmanlı tarihçileri tarafından nasıl yaklaşılmakta olduğunu göstermeye çalışacağım.

A) Osmanlı Çingeneleşenlerine Dışarıdan Bakmak

Bugüne dek Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Çingeneleşenleri ele alanlar; antropologlar,¹² dilbilimciler,¹³ siyaset bilimciler,¹⁴ gazeteciler (McDowell, 1970, s. 144-160), tarihçiler¹⁵ ile Avrupa ve Balkanlar'daki Çingeneleşenler üzerine araştırmalar yapan Roman çalışmaları uzmanları olmuş-tur. Hâliyle, bu çalışmalar Çingeneleşenlere buldukları disiplinle ilgili olarak durdukları nokta ve kuramsal çerçeveden bakarak Osmanlı Çingeneleşenlerini Avrupa ve Balkanlar'da yaşayan Çinge- neler hakkındaki büyük anlatılar kapsamında kısaca ele almaktadır. Bu literatürün temel ar-gümanı, söz gelimi Agnus Fraser ve Zoltan Barany'nin çalışmalarında görüleceği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Çingeneleşenler için bir ölçüde hoşgörü mekânı olduğu veya en azından "klasik dö-

⁸ Örneğin bkz. (Aksu, 1993); (Alpman, 1997); (Alpman, 2004).

⁹ Örneğin, (Kazgan, Kırmancıoğlu, Çiğdem ve Yumul, 1999); (Marsh ve Strand, 2006); (Toprak, Özmen ve Tenikler, 2007); (Akkan, Güntaş, Karatay ve Erel, 2008); (Kölkürek ve Toktaş, 2007); (Özateşler, 2014); (Akkan, Ertan ve Deniz, 2011); (Yıldır, 2016). Bu yayınlanmış çalışmaların yanı sıra, Türkiye'nin farklı üniversitelerinde yazılmış Yüksek Lisans ve Doktora tezleri bulunmaktadır. Örneğin, bkz. (Kölkürek, 2004); (Ceyhan, 2003); (Eren, 2008); (Uzun, 2008).

¹⁰ Bildiğim kadarıyla çağdaş Türk romanlarında Çingeneleşenlerin temsili üzerine bugüne dek yapılmış tek çalışma Alev Sınır'a aittir (2003). Türk filmlerinde Çingeneleşenlerin nasıl temsil edildiğiyle ilgili bir başka çalışma için bkz. Tijen Köşetaş (2006).

¹¹ Burada özellikle erken modern dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Çingeneleşenlerin statüsünü ve iktidarla çetrefilli ilişkilerinin altını çizmek istiyorum. Dolayısıyla, Ulusoy (2013), Yüksel (2009), Özateşler (2014), Gürboğa (2016) ve Yıldır (2015)'ün Çingeneleşen-in Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye'sindeki statülerini ve devlet ve Çingene olmayanlarla olan ilişkilerini kritik bir şekilde ele alan çalışmalarını bu argümanımın dışında tutuyorum. Zira bu zikrettiğim çalışmalar 19. yüzyıl ve sonrası dönemi tartışmalarının merkezine almışlardır.

¹² Örneğin bkz. (Marushikova ve Popov: 1977) Yazarların Osmanlı Bulgaristan'ındaki Çingeneleşenler üzerine sunduğu kısa tartışma, Osmanlı döneminde Çingeneleşenlerin statüsüne ışık tutmak niyetiyle ağırlıklı olarak Slav dillerinde yapılmış çalışmalara atıfta bulunmaktadır.

¹³ (Friedman ve Dankoff: 1991). Slav ve Balkan dilleri profesörü Friedman ile Türk dili profesörü Dankoff'un birlikte yapılmış araştırma, hem Evliya Çelebi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda Gümölcine ve başka yerlerdeki Çingeneleşenler hakkında tuttuğu kayıtlarının Dankoff tarafından gerçekleştirilmiş bir tercümesini, hem de (Friedman'a ait) notlar eşliğinde bu meşhur 17yüzyıl seyyahının derlediği Romca lügatini sunduğundan ötürü Osmanlı tarihçileri ve Roman çalışmacıları için son derece kıymetlidir. ¹⁴ (Barany, 2002), bilhassa s. 23-31 ve s. 83-95. Doğu Avrupalı Çingeneleşenlerin yedi asır boyunca farklı rejim türlerindeki -imparatorluk, otoriter, devlet sosyalizmi ve demokratik siyasi sistemler- statüsünü açıklığa kavuşturan Barany, Osmanlı Devleti'nin Çingeneleşenlere yönelik politikalarıyla Çingeneleşenlerin toplumdaki sosyo-ekonomik yerini de tartışmaktadır.

¹⁵ (Malcolm, 1998: 205-209) ve (Lucassen ve Willems: 2003).

nem” olarak adlandırılan dönemde merhametli bir kayıtsızlık sergilediğidir.¹⁶ Bu sav, Marushiakova ve Popov’un yazdığı *Gypsies in the Ottoman Empire [Osmanlı İmparatorluğu’nda Çingenerler]* ile daha da geçerlilik kazanmıştır (Marushiakova ve Popov, 2000). Bulgaristan’da yaşayan ve antropoloji disipliniinde eğitim almış olan Marushiakova’yla Popov’un Bulgaristan’daki Çingenerler hakkında epey çalışması bulunmaktadır. Fraser ve Barany’nin aksine, Marushiakova’yla Popov Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Çingenerler hakkındaki anlatılarını Bulgar Bilimler Akademisi’nin yayınladığı Osmanlıca birincil kaynaklardan oluşan koleksiyonlar üzerine kurmaktadır.¹⁷ Marushiakova ve Popov’un şu ifadeleri ise bir ölçüde Fraser ile Barany’nin ileri sürdüğü tezi yinelemektedir:

“Çingenerler” imparatorluğun genel toplumsal ve idari yapısı içinde özel bir yer tutuyordu. Öncelikle, kuruluşundan beri imparatorluğun “vatandaşı”ydılar. İmparatorluk tebaasının iki ana kategoriye (“mümin” ve “kâfir”) ayrılmasına karşın, [Çingenerler] kendi özel statülerine sahip olup halkın geri kalanından etnisite temelinde ayrılıyorlardı. Müslüman ve Hıristiyan “Çingenerler”, ya da göçebe ve yerleşik olanlar arasında büyük bir ayrım yoktu. Bütününe bakıldığında, Müslüman “Çingenerler”e verilen küçük bazı ayrıcalıklar ve orduya hizmet edenlere sağlanan daha önemli imtiyazlarla birlikte, yerli nüfusa yakın sayılırlardı. [...] Ancak, genel açıdan Romların Osmanlı İmparatorluğu’ndaki medeni statüsü, aynı tarihsel dönemde Romların zulüm gördüğü Batı Avrupa’daki akrabalarına göre daha iyiydi. (Marushiakova ve Popov, 2000, s. 47).

Yukarıdaki pasajdan çıkan sonuç, Fraser ve Barany gibi Marushiakova ve Popov’un da Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Çingenerlerin statüsünü Avrupa’dakilerin deneyimi ışığında değerlendiren genel olarak Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Çingenerlerin sosyal ve ekonomik açıdan Avrupa’daki akrabalarından daha iyi durumda olduğu çıkarımında bulunduğudır. Ne var ki, yukarıdaki alıntıda da görüldüğü gibi, Çingenerleri genel sosyo-politik örgütlenme içinde konumlandırabilmek amacıyla aynı zamanda Osmanlı toplumu hakkında da kimi “sonuçlara” varmaktadır.

Benim bu çalışmayla ilgili çekincelerim de bu son hususla ilişkili. Osmanlı toplumunda çeşitli toplumsal ayrımlar mevcuttur. Bu ayrımlar -yatay ve dikey- eğitilmiş erkek elitler tarafından kurgulanıyordu. Bu ayrımların etkisi, örneğin *askerî* ve *reaya* ya da Müslüman ve Gayrimüslim olmak gibi, bu eserleri kaleme alanların toplumdaki yeri ve sahip olduğu idari konuma göre değişiklik gösteriyordu. Söz gelimi, dönemin Osmanlı şeyhülislamı İbn-i Kemal (ö. 1536) ile ünlü bürokrat ve tarihçi Gelibolulu Mustafa Ali (ö. 1600), toplumsal örgütlenme ve yapıları birbirinden oldukça farklı şekillerde sunuyordu. 1980’lerin başından bu yana Osmanlı tarihi alanında yapılmış araştırmalar, dönemin Osmanlı kaynaklarında canlandırılan bu ayrımların ideal olanı temsil ederken, pratikte *askerî* ve *reaya* ya da Müslüman ve Gayrimüslim arasında çizilen sı-

¹⁶ Örneğin, Agnus Fraser “[Çingenerler] ... Batı Avrupa standartlarına göre epey rahat bırakılmıştı” iddiasını öne sürmektedir (Fraser, 1995, s. 175). Benzer şekilde, Doğu Avrupalı Çingenerlerin yedi asır boyunca farklı rejim türlerindeki -imparatorluk, otoriter, devlet sosyalizmi ve demokratik siyasi sistemler- statüsünü açıklığa kavuşturan Barany, Osmanlı Devleti’nin Çingenerlere yönelik politikalarıyla Çingenerlerin toplumdaki sosyo-ekonomik yerini de tartışmaktadır. Bu bağlamda Barany şöyle savunmaktadır: “Avrupa’nın geri kalanında tipik bir özellik olan sistematik baskı politikaları ve yasalarının görülmeşiyle dikkati çeken Osmanlı İmparatorluğu, Romlar için bir cennetti. Âdetleri ve dinî kimlikleri devlet tarafından kabul görüyor, veya başka türlü söylersek umursanmıyordu” (Barany, 2002, s. 91-92).

¹⁷ Ne yazık ki yazarlar, bibliyografyada listelemek dışında Bulgar tarihi üzerine derlenmiş bu Osmanlıca birincil kaynak koleksiyonları hakkında ayrıntı sunmamıştır. Söz gelimi, bu koleksiyonların Osmanlıca belgelerin aslımı içerip içermediği veya Osmanlıca’dan harf çevirisiyle ya da Bulgarca’ya tercüme edilerek sunulmuş olup olmadığı açık değildir. Daha da zorlayıcı olan, kitabın dipnot ya da sonnotlar kullanılmadan yazılmış olmasıdır.

nırların oldukça akışkan olduğunu ortaya koymuştur.¹⁸ Marushiakova ve Popov'un vardığı bu sonuca yönelik ikinci eleştirim, Osmanlı devletinin Çingeneri "etnisite" temelinde sınıflandırdığı ve onlara diğer Müslümanlar ya da Gayrimüslimlerden farklı, özel bir statü atfettiği teziyle bağlantılıdır. Daha önceki çalışmalarımda bu görüşü ben de ileri sürmüş olmakla birlikte,¹⁹ doktora tezimde bu çıkarımı yeniden ele aldım. Bu noktaya yeniden döneceğim, fakat önce Roman Çalışmaları içerisinde kendini konumlayan akademisyenlerin bu çıkarıma varmalarına yol açan kaynakları incelemek istiyorum.

Türkiye'deki Çingene topluluklarını farklı veçheleriyle analiz etmek konusundaki ilk ciddi girişim, 1860'larda Çingenerin aralarında kullandığı dili betimlemeye çalışan Dr. Alexander G. Paspatis'in (Alexandros G. Paspates olarak da tanınmaktadır) "Günümüzde Türk İmparatorluğu'nda kullanıldığı şekliyle Çingenerin diline dair anılar" başlıklı çalışmasıdır (Paspatis, 1863). Paspatis, Çingenerin tarihine eğildiği giriş bölümünde "(Çingenerlere) karşı hiçbir zaman, ne dinî ne de siyasi sebeplerle genel bir zulüm uygulanma[dığı]" hususuna işaret ederek sonuç olarak "[Osmanlı İmparatorluğu'nun] bu vilayetlerinde sessizce sıkıntılara katlanmış ... ve Avrupa'nın diğer tüm devletlerindeki hemşehrilerini sayıca aşacak ölçüde çoğalmışlardır..." gözleminde bulunmaktadır.²⁰ Ardından Türkiyeli Çingenerin birlikte yaşadıkları insanların dinine uyduğunu ve Hıristiyanlarla değil, ancak Türklerle evlilik gerçekleştirdiklerini belirtmektedir (Paspatis, 1863, s. 148). Takip eden sayfalarda Çingenerin dilini analiz etmeye girişmeden önce, Paspatis -Adrian Marsh'a göre (2008, s. 31)- o gün bugündür Roman çalışmalarını şekillendirmiş olan şu meşhur ifadeyi kullanır: "Bu ırkın [metinde bu şekilde kullanılmıştır] bütün tarihi dilinde saklıdır..." (Paspatis, 1863, s. 149).

Études sur les Tchingianés ou Bohémiens de l'Empire Ottoman [Osmanlı İmparatorluğu'nun Çingeneri ya da Bohemleri Üzerine İncelemeler] adlı eserinde Paspatis yeniden Osmanlı topraklarındaki Çingene nüfusunun kalabalıklığına değindikten sonra (Paspatis, 1870, s. 35), ilginç bir tespitle bulunarak İmparatorluk'ta farklı lehçeler konuşulmasının, Balkan Çingenerinin başka yerlerdeki Çingeneri anlayamayacağı anlamına gelebileceğini ileri sürmektedir (Paspatis, 1870, s. 36). Adrian Marsh'a göre, "Bu [...] Paspatis'in, Türkiye'deki Çingene grupları arasında Domca ve Lomca konuşulduğunu bildiğini, ancak bu 'lehçelerin' asıl niteliğinin farkında olmadığını göstermektedir" (2008, s. 31). Paspatis ayrıca Hıristiyan ve Müslüman Çingenerler arasında belirgin bir ayırım çizerek Müslüman Çingenerin Romcayı özünde Hıristiyanların dili olarak gördüğü için kullanmaktan kaçındığını da iddia etmektedir (1863 s. 143).

Gelgelelim bu çıkarımı besleyen başka bir kaynak türü, 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında *Journal of the Gypsy Lore Society*'de [Çingene İlimi Topluluğunun Dergisi] yayınlanmış çalışmalardan çıkmıştır.²¹ Bu çalışmalar son derece tartışmalı bir tabir olan "Gypsyism" ["Çingene ilimi" şeklinde çevrilebilir] ile ilişkilendirilmektedir.²² Burası "Gypsyism" üzerine tartışmak için uygun bir yer değil, zira bu alanın kendisi başlı başına bir tartışma konusu olup Batılı ta-

¹⁸ Bazı örnekler için bkz.; (Masters, 2001); (Green, 2000); (Goffman, 1994).

¹⁹ Bkz. (Çelik, 2003); (Çelik, 2003); (Çelik, 2004).

²⁰ (Paspatis, 1863: s. 147). Yukarıdaki tartışmada da gördüğümüz gibi, Fraser ve diğerleri bu çıkarıma oldukça yakın durmaktadır.

²¹ Çingene İlimi Topluluğu 1888'de Henry Crofton, Francis Hinde Groome, Charles Leland, David MacRitchie ve Avusturya-Macaristan Arşidükü Joseph tarafından kurulmuştur. *Journal of the Gypsy Lore Society*'nin ilk olarak 1888'le 1892 yılları arasında yayınlanmış, 1907'de yeniden canlandırılarak 1914'e kadar yayına devam etmiş, üçüncü ve en uzun basımı ise 1922 ile 1973 arasında gerçekleşmiştir. İlk üyelerinin tamamı öldükten sonra, dördüncü seri 1974'le 1978 arasında, beşinci ise 1991'le 1999 arasında basılmıştır. Bugün Birleşik Devletler'de çıkan *Romani Studies [Roman Çalışmaları]* dergisi, bunun devamı niteliğindedir. Topluluğun kısa bir tarihi için, bkz. (Fraser, 1990: s. 1-15). "Çingenerin" önde gelen Gypsyistlerin çalışmalarında nasıl temsil edildiğine ilişkin, bkz. (Nord, 2006).

²² Örneğin, bkz. (Halliday, 1922). Bu makale ağırlıklı olarak Avrupalı seyyahların eserlerine dayanarak Rumeli, Anadolu ve İstanbul'daki Çingenerlere etnografik ve tarihsel bir bakış sunmaktadır.

rih yazımında “Gypsyorizm” üzerine kaleme alınmış birçok eleştirel çalışma mevcuttur.²³ Ancak burada altını çizmek istediğim husus, *Journal of the Gypsy Lore Society*’de yayınlanmış bu çalışmaların hem bölük pörçük ve eksik, hem de son derece Avrupa-merkezci niteliğidir. Az sayıdaki birkaç istisna dışında, bu çalışmalar Osmanlıca ve / veya Türkçe kaynaklara değil, daha çok yazarların kendi gözlemlerine dayalı olup, 19. yüzyıl Gypsyorizm söylemi içinde tartışmaya açılmış, Çingenelerin kökenine, diline ve “geleneksel” mesleklerine yönelik soruları araştırmaktadır. Adrian Marsh’ın isabetli bir gözlemler ifade ettiği gibi:

“İleri dönem Osmanlı topraklarına gelen çok sayıda Avrupalı, özellikle Batı Avrupalı folklorist ve etnolog, kendi çalışmalarının da büyük bölümünü etkileyen bilimsel ırkçılık tohumlarını beraberinde getirmiş; bu, ortaya attıkları soruları ve o zamanlarda Çingenelere baktıkları perspektifi de şekillendiren bir şey olmuştur” (2008, s. 1-2).

Margaret Hasluck’ın çalışmasına dek; etnograflar, antropologlar ve folkloristlerin çalışmaları Avrupa’daki Çingenelere yönelik hâkim görüşler etrafında şekillenerek, (Paspati’nin erken tarihlerde *Journal of the Gypsy Lore Society*’ye sunduğu katkı bir yana konulacak olursa) pek azında Osmanlı topraklarıyla ilgili kaynaklara başvurulmaktadır. Hasluck hakkında ise şöyle denilmiştir: “Osmanlı’yla bağlantılı bir Çingene söyleminde ısrarcı olmuş bir öncü olarak düşünülebilir. İlk defa [Hasluck], Osmanlı döneminde Çingenelerin yaşadığı deneyimleri yeniden inşa etmek için Arnavut bağlantıları aracılığıyla o sırada mevcut Osmanlı belgelerini kullanmıştır” (Ginio, 2000). Ancak kullandığı belgelerin kimileri, *fermanların* çevirisinin yetersiz olduğu gerekçesiyle modern Osmanlı tarihçileri tarafından tartışmaya açık bulunmuştur (Ginio, 2000).

Bu literatürde görülen, Osmanlı çalışmaları dışındaki araştırmacıların, genel olarak “çoğul Osmanlı toplumu”nun ve özellikle “millet sistemi”nin işleyişi üzerine ortaya konulmuş çağdaş, eleştirel çalışmaları takip etmek konusunda sıklıkla geri kaldığıdır.²⁴ Bu araştırmacılar, Çingeneleri Osmanlı toplumunu oluşturan farklı cemaatler -dinî, etnik, mesleki, idari vs.- içinde konumlandırmak yerine, onları sıklıkla millet sistemi denilen çerçeve aracılığıyla ele alarak, idare edilmiş biçimleri millet sistemi olarak anlaşılan düzenlemeye uymadığından ötürü Çingenelerin Osmanlı İmparatorluğu’nda “sıra dışı” ya da “atipik” bir statüye sahip olduğu sonucuna ulaşmaktadır.

B) Çingenelere İçeriden Bakmak

Yukarıda bahsedilen literatür dışında, Osmanlı çalışmalarında yakın zamana dek Çingenelerin tarihine pek az ilgi gösterilmiştir. Avrupalı tarih yazımında Çingenelerin tarihini araştıran çok sayıdaki çalışma ve çeşitli yaklaşım biçimleriyle kıyaslandığında²⁵ elimizde bulunanlar tek tük yayınlanmış birkaç makalenin ötesine geçmemektedir. Hatta 1980’lerden beri yayınlanan ve hem Türkiye’de hem de yurtdışında İslam tarihi konusunda en kapsamlı ve sözü geçen yayınlardan

²³ Bazı örnekler: (Marsh, 2008) (Lee, 2000); (Saul ve Tebbutt, 2004).

²⁴ “Millet Sistemi” modeline revizyonist yaklaşımlar için bkz. (Braude, 1982); (Goffman, 1994).

²⁵ Tarih, antropoloji, edebiyat, siyaset ve polemik alanında Avrupa’daki Roman deneyimlerini ele alan kayda değer bir yazın mevcuttur. Bu literatürün tamamını incelemek, elinizdeki bu çalışmanın kapsamını aşmaktadır. “Çingene”nin toplumsal bir kimlik olarak nasıl inşa edildiği, nasıl yapıbozuma uğratıldığı ve Avrupalı tarih yazımında nasıl yaklaşıldığı konusundaki yazılmış en kapsamlı çalışmalardan biri David Mayall’e aittir (Mayall, 2004). “Çingene” sınıflandırması üzerine sunulmuş eleştirel başka işler ve Çingene/Romlar hakkındaki çağdaş literatüre dair sayabileceğimiz örnekler için bkz. (Acton, 1974); (Hancock, 1987); (Lucassen, Willems ve Cottaar, 1998); (Okely, 1983); (Willems, 1997). David Mayall’in *Gypsy-Travelers in Nineteenth-Century Society* adlı eseri Britanya’daki Çingenelerin tarihi hakkında üretilmiş en iyi çalışmalardan biridir (Bu çalışma 1530-1908 arasında Çingeneleri etkileyen önemli tüm kanunları da listeleyen bir ek içermektedir) (1988). Benzer şekilde, Richard Pym’in *The Gypsies of Early Modern Spain, 1425-1783* başlıklı kitabı da İspanya’nın erken modern çağındaki Çingeneler hakkındaki en kapsamlı araştırmalardan birini teşkil etmektedir (2007). Batılı edebiyat eserlerinde Çingene tipine dair sunulmuş iki analiz için, bkz. (Trumpener, 1992); (Nord, 2006).

biri olan *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde "Çingene" maddesi dahi bulunmamaktadır. Birkaç istisna dışında, Türkçe yazılmış olan makalelerin tamamı aynı söylemi tekrar ederek az ya da çok aynı sonuçlara varmaktadır. Bu makalelerde Çingeneler tüm yer ve zamanlarda yoksul, kirli, ahlaken düşkün, Müslümanlığı ya da Hıristiyanlığı ancak lafta kalan, fakat yetenekli müzisyenler, dansçılar ve demirciler olarak kurgulanmaktadır. Bu söylemde Çingene kadınların cinsel açıdan ahlaki şüpheli görülmekte, köy ve kasabalardaki genç oğlanları baştan çıkararak ailelerin dağılmasına sebep olmakla suçlanmaktadırlar. Osmanlı devletinin Çingenelere yönelik tavrına gelince, birbiriyle rekabet hâlindeki iki tez olduğu görülmektedir: Buna göre, Çingeneler tüm yer ve zamanlarda Sultan'ın tebaası içinde ya hoşgörülen, yumuşak bir tutumla görmezden gelinen; ya da marjinalleştirilen bir grup oluşturuyordu!

İslâm Ansiklopedisi'nde Tayyib Gökbilgin'in hazırladığı "Çingeneler" makalesi, bu yaklaşımın tipik bir örneğidir (Gökbilgin, 1945, s. 420-426). Çingenelerin kökeni hakkında 18. ve 19. yüzyıldan bazı Almanca kaynakları kullanan Gökbilgin, önce Çingenelerin yaşam biçimi ve dinî kimliğinin kökeni hakkında yerleşik Batılı anlatıyı tekrar etmektedir. Ardından Osmanlı arşiv kaynaklarını kullanarak (özellikle Cevdet Tasnifi ve Cizye Muhasebesi Kalemi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan *Mühimme* ve *Tahrir* Kayıtları), Osmanlı devletinin vergilendirme ve *müsellem* olarak Osmanlı ordusuna alınmaları hususlarında Rumeli'deki Çingeneleri nasıl idare ettiğini açıklamaktadır. Gökbilgin daha sonra Çingenelerin sahip olduğu meslekler, sürdürdükleri yaşam tarzı, gelenek ve göreneklerinden bahsetmeye koyulur. Gökbilgin'in bu makalesi her ne kadar Çingeneler hakkında Osmanlı arşivlerinde yer alanları -muhtemelen ilk defa- sunması açısından önemli olsa da elindeki materyalin yakın okumasını gerçekleştirmek konusunda geri kalmaktadır. Büyük olasılıkla bunun sebebi, ansiklopedi maddesi olarak yazıldığından ötürü somut bir tez ileri süren analitik bir anlatıdan ziyade betimleyici bir ton tutturmuş olmasıdır. Gökbilgin, Osmanlı arşivlerinde Çingeneler hakkında mevcut kayıtları sunarken tarafsız kalmaktadır. Ancak Çingenelerin dini, yaşam tarzı ve mesleğinden bahsederken üslup ve yaklaşımı belirgin bir değişiklik göstermektedir. Gökbilgin'in yürüttüğü tartışmada Çingeneler yoksul, pis ve ahlaken düşkün insanlar olarak temsil edilip nesneleştirilmekte; bağlı bulduklarını ifade ettikleri dinin ancak lafta kaldığı ya da kadınlarının masum gençleri baştan çıkardığı bir portre sunulmaktadır. Nitekim, Çingeneler hakkındaki bu söylem Türkçe yazan pek çok yazar tarafından da tekrar edilmektedir.²⁶ Bu söylemde belli hiçbir yer ve zamana atıfta bulunulmamaktadır. Zaman yokmuş gibi, âdeta dondurulmuştur ve bu zamansızlık, yazarların kullandığı şimdiki zaman çekimiyle de güçlenmektedir. Dolayısıyla bu anlatıda Çingenelerin yaşam tarzı ve inancının yanı sıra, toplumsal ve ekonomik statüsü tüm zamanlar boyunca aynı kalan, yekpare bir şey olarak gözükmektedir.

Bunu takiben, 1980'lerde Enver Şerifgil Çingeneler hakkında bir makale yayınlamıştır (1981). Bu makale, 16. yüzyılda Çingenelere ilişkin nüfus verileri ile Rumeli vilayetinde yaşayan Çingenelere yönelik Sultan'ın çıkardığı yasaların harf çevirisi yapılmış olarak sunulmasını içermektedir. Şerifgil'in kullandığı ana kaynak, 16. yüzyıl Rumeli'sine ait *tahrir* kayıtlarıdır. Şerifgil'in ardından Emine Dingaç ile İsmail Haşim Altınöz, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Çingenelere dair bildiklerimize katkıda bulunmuştur.²⁷ Emine Dingaç, Osmanlı ordusunda Çingenelerin *müsellem* olarak rolüne dair Şerifgil'in bulgularını bir yandan sıvayıp bir yandan geliştirirken, İsmail Haşim Altınöz'ün çalışması çapı bakımından daha büyük bir proje teşkil etmektedir. Çalışma,

²⁶ Örneğin, bkz. (Koçu, 1965), (Duygulu, 1994); (Altınöz, 1995).

²⁷ (Altınöz, 2005) Ayrıca bkz., (Altınöz, 1995); (Altınöz, 2002); (Altınöz, 2011); (Altınöz, 2013).

15. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarında imparatorluğun dağılışına dek Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Çingeneleri ele aldığı iddiasında bulunmaktadır. Çalışmada kullanılan kaynakların çeşitliliği oldukça etkileyicidir; *tahrir ve mühimme* kayıtlarından Osmanlı Arşivleri'nin farklı koleksiyonlarında kataloglanmış çeşitli belgelere ve mahkeme kayıtlarına uzanmaktadır. Böylelikle makro bir düzeyde çalışıldığında kaçınılmaz olduğu üzere, Altınöz'ün tezi Osmanlı arşivlerinde Çingeneler hakkında mevcut olan belgelerin özeti niteliğindedir. Dolayısıyla tek tük bazı satırlar dışında, ne Osmanlı Devleti'nin Romlara muamelesi farklı zamansal bağlamlarda ele alınmış, ne de yerel ve merkezi iktidarın muhtelif aktörleri karşısında Romların müzakere ve direnç stratejileri araştırmanın öznesi hâline getirilmiştir. Altınöz'in ulaştığı başlıca sonuçlardan biri, "Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Çingenelere hiçbir zaman millet statüsü verilmemiş, hiçbir zaman Müslüman ya da Gayrimüslim hiçbir millete bağlanmamışlardır. Esasen, kendilerine evin girişinde bekletilen misafir gibi davranılmıştır" sözleriyle ifade edilmektedir (2005: s. 27). Bu argümanın temel sorunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun her yerinde, her daim sistematik bir "millet" düzenlenmesinin hâkim olduğu düşüncesidir. Aynı argümanın diğer bir okuması da Çingenelerin dışarıda kalan, daima sınırda tutulmuş insanlar olduklarını varsaymaktadır, oysa ki ulaşılabilen kaynakların yakın okuması bu iddiayı yeniden düşünmemizi zorunlu kılmaktadır.

Daha yakın tarihte Eyal Ginio, "Neither Muslims nor Zimmis" ["Ne Müslüman ne Zimmî"] başlıklı çalışmasında, Osmanlı İmparatorluğu'nda Çingenelerin statüsünün ne olduğu sorusunu ele almıştır (2004). 18. yüzyılda Selanik'te tutulmuş mahkeme kayıtlarını inceleyen Ginio, Osmanlı Balkanlarındaki Çingenelerin damgalama, etnik ayrımcılık ve dışlama yoluyla marjinalleştirilen gruplara dair çarpıcı bir örnek teşkil ettiğini savunmaktadır. Ginio'ya göre bu ötekileştirmede Osmanlı devletinin de rolü vardır. Çingenelerin, Osmanlı yetkilileri tarafından marjinalleştirildiğinin en açık delili olarak gösterilen husus ise şudur: "Müslüman ya da Hıristiyan olmalarına bakılmaksızın, [Çingeneler] ortak bazı özelliklere sahip ayrı bir grup olarak sınıflandırılıyordu -ve bu grubun yalnızca kendilerine ait özel bir cizye vergisi ödemesi gerekiyordu" (2004: s. 141). Ancak Çingenelerin de kendilerini güçlendirmek için benimsediği bir dizi strateji bulunmaktadır, zira Ginio şöyle ifade etmektedir: "kimi zaman mahkemede bir davayı kazandıkları ya da iddialarını desteklemek için Sultan'dan kendi lehlerinde bir ferman aldıkları dahi oluyordu. Dahası, imkân doğduğunda statülerini yükseltmek için çaba gösteriyorlardı" (2004: s. 141-142). Benim şu ana kadar yapmış olduğum çalışmalar da Ginio'nun kimi bulgularını, özellikle marjinal faillik konusundakileri daha erken bir dönem, yani 16. yüzyıl için doğrulamaktadır. Diğer yandan, Ginio'nun Osmanlı Devleti'nin Çingenelere yönelik politikalarını tamamen net bir paradigma içinde "mutlak marjinalleştirme" olarak açıklama girişiminin yeniden düşünülmesi gerektiği kanaatindeyim. Ginio'ya göre, "Bu grupta sınıflandırılmak için tek kıstas doğuştan olandı. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nde yaşayan diğer aşağı grupların aksine; dönmelik, eğitim, yerleşim yeri ya da azat edilme yoluyla bu kategoriden çıkmak mümkün değildi" (2004: s. 130). Bu sav, öncelikle "Çingeneler"i genetik miras ya da kan ortaklığı yoluyla birbirlerine bağlı, yalıtılmış bir "etnik" topluluk olarak resmetmekte ve dolayısıyla gezgin ya da yerleşik başka herhangi bir grupla karışmış olmaları olasılığını görmezden gelmektedir. İkincisi, bu bakış açısı "Çingeneler"i sınıf, toplumsal cinsiyet, yaşam biçimi ve din açısından değişkenlik göstermeyen homojen bir kategoriymişçesine ele almaktadır. Ancak benim 2013 senesinde tamamladığım doktora tezimde göstermeye çalıştığım gibi, en azından 16. yüzyıl için ne Çingenelerin *hepsinin* marjinal olduğunu ne de daima marjinalleştirildiklerini söyleyebiliriz (2013).

Sonuç:

Avantajlı olmayan pek çok grupla karşılaştırıldığında, Çingenerler erken modern Osmanlı tarihî kaynaklarında temsili en düşük gruplardan biri olarak karşımıza çıkıyor. Örneğin, doktora tezimi dayandırdığım Üsküdar şerriyye sicilleri içinde Çingenerlere dair kayıtlar gerek köleler gerek kadınlar (Muslim ve gayr-i Muslim) ve gerekse gayri Müslimler ile karşılaştırıldığında sayısal anlamda çok düşük. Ancak bu, daha sonraki yüzyıllar için Üsküdar da dâhil olmak üzere, bütün mahkeme kayıtlarında, tüm yer ve zamanlarda geçerli bir trend olarak düşünülmemelidir. Gelecekte, gerek Balkanlarda gerek Anadolu vilayetlerinde ve hatta Arap vilayetlerinde Çingenerin yüksek temsile sahip olduğu mahkeme kayıtlarını tespit etmek mümkün olabilir. Ne var ki bunu doğrulamak için Çingenerler hakkında mahkeme kayıtlarına dayalı daha fazla araştırma yapılmasına ihtiyaç vardır. Bu sayısal anlamda düşük temsiliyetin dışında göz ardı etmememiz gereken bir diğer mevzu da elimizde mevcut olan kaynakların hepsinin ya devlet tarafından ya da Osmanlı entelektüelleri tarafından üretilmiş oldukları gerçeğidir. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle erken modern döneminde Çingenerleri merkeze alan tarihi anlatıları inşa etme amacını güdüyorsak, elimizde çeşitli amaçlarla ve Çingene olmayanlar tarafından yazılmış bu belgeleri, bunların yazılış amaçlarının dışına çıkarak yeniden ve yaratıcı bir şekilde okumayı denememiz gerekiyor. Bu bağlamda gerek maduniyet okulunun ve gerekse feminist kuramların Çingenerleri (hem kadın hem erkek aktörler olarak) kuracağımız anlatının merkezine alacak şekilde inşa etmek konusunda bize yardımcı olacağı kanaatindeyim.

Avrupa tarih yazımında Çingenerlerin tarihi ve kökenini inceleyen çok sayıda çalışma, çeşitli yaklaşımlar ve ateşli tartışmalarla kıyaslandığında, Osmanlı Çingenerleri hakkındaki çağdaş literatür son derece kısıtlıdır. Çok yakın bir zamana dek, elimizdeki tek kaynak tek tük yayınlanmış birkaç makaleden oluşuyordu. Osmanlı Devleti'nin Çingenerlere yönelik tutumuna gelince, bu hususta birbiriyle çekişen iki tez olduğu görülmektedir: Bir tarafta kimi araştırmacılar Çingenerlerin hoş görüldüğünü veya kayıtsızlıkla karşılandıklarını iddia ederken, karşı taraftaki paradigma ise Osmanlı yetkilileri tarafından marjinalleştirilmiş ve ayrımcılığa uğramış gruplar konusunda Çingenerlerin, en azından Balkan vilayetlerinde çarpıcı bir örnek teşkil ettiğini savunmaktadır.

Yapısökümü hedefleyen çabalar ve kıymetli çalışmaların varlığına karşın, "millet sistemi" paradigması hâlâ pek çok açıdan Osmanlı çalışmalarının peşini bırakmamaktadır. Çingenerlerin Osmanlı toplumsal düzeninde konumlandırılış biçimi bu bakımdan iyi bir örnektir. Müslüman veya Hıristiyan, yerleşik veya göçebe, kadın veya erkek, Çingenerler belgelerde -mahkeme kayıtlarıyla sınırlı olmamak üzere- daima şemsiye terimler olan "Kıbtî" ya da "Çingane" başlıkları altında sınıflandırılmaktadır. Kullanılan bu etiket (daha önceki yayınlarımda yazdıklarımdan ötürü ben de dâhil) pek çok araştırmacının, Çingenerlerin Osmanlı İmparatorluğu'nda "atipik" ya da "sıra dışı" bir hukuki statüye sahip olduklarını ileri sürmesine yol açmıştır. Zira bu etiket Osmanlı toplumunda etnik mensubiyetten ziyade dinî mensubiyetin kişilerin konumunu belirlemenin başlıca faktörü olduğu tezine uymamaktadır. Bu okumanın önemli sonuçlarından biri, "etnik olarak" sınıflandırıldıklarından ötürü Çingenerlerin millet sisteminin dışında kaldığı ve dolayısıyla idari açıdan bile marjinalleştirilen, dışlanan ve ayrımcılığa uğrayan bir grup olduğudur. Fakat ben son dönemde yaptığım çalışmalarda bu tezin tekrardan gözden geçirilmesini ve yeniden bir değerlendirmesinin yapılmasını öneriyorum.²⁸ Çingenerlerin idari yönetim tarafından nasıl ele alındığı konusuna varsayılan millet sistemi aracılığıyla bakmak yerine, Çingene-

²⁸ Bu bağlamda bkz, (Çelik, 2007), (Çelik, 2013).

leri Osmanlı toplumunu oluşturan farklı cemaatler içinde -idari, dinî, yerleşik ya da göçebe vs.- konumlandırmamızı salık veriyorum. Bunu yaparken, Çingenerler ve emperyal Osmanlı Devleti arasındaki ilişkileri incelemek konusunda “hareketlilik” kavramının daha iyi bir araç olduğunu savunuyorum. Doktora tezimde göstermeye çalıştığım gibi, Çingenerlerin devlet aygıtları tarafından nasıl sınıflandırıldığı, nasıl yönetildiği ve nasıl çalıştırıldığı, sıklıkla Yörükler (*Yörük tayifesi/cemaati*), Türkmenler (ya da *Etraklar*), Kürtler (*Kürd ya da Ekrad tayifesi*), Voynuklar ve Eflaklar (*Eflakan*) gibi başka göçebe veya yarı göçebe grupların gördüğü muamele ile paralellik gösteriyordu. Hatta Çingenerlere ilişkin bilinen en eski düzenleme, Yörükler hakkındaki bir *kanunname*de yer almaktadır. Bu kategoriler, bu toplulukların hareketli ve kabileye dayalı yaşam tarzlarına bağlı olarak belirlenmiş gibi gözükmemektedir. Bunlar modern okuyucuya için “etnisite”ye dayalı idari kategoriler gibi gözükmez, fakat Osmanlı erken dönem kaynaklarında “etnisite” kavramının neye karşılık geldiği konusu hâlâ üzerinde düşünmemiz gereken bir konu olarak karşımıza çıkıyor. Leslie Pierce gibi ben de “etnisite” kavramının, mahkeme kayıtlarının metinsel dünyasında yerleşik kent hayatına henüz asimile edilmemiş olanlar için kullanılan bir etiket olduğu görüşündeyim. 16. yüzyıl Üsküdar şeriyeye sicillerinde, özellikle 1580’lerde bu kategori çoğunlukla Çingenerler, Araplar - büyük bölümü ya azad edilmiş ya da kaçmış kölelerden oluşuyordu- ve Tatarları (*Tatar tayifesi*) içeriyordu. Ancak “etnik” kategorilerin mahkeme kayıtlarıyla sınırlı olmadığını, Osmanlı döneminden çeşitli anlatılar ve arşiv kaynaklarında görülebileceğini not düşmek gerekir. Fakat az sayıdaki istisna dışında, “Türk,” “Kürt,” “Fars,” “Arnavut,” “Arap” vs. gibi etiketlere Osmanlıların farklı dönemlerde yüklemiş olduğu anlamlara ilişkin tatmin edici bir kavrayışın oldukça uzağında olduğumuz söylenebilir.

Marjinlerde konumlandırılanların (hem somut hem de söylemsel olarak) hayatlarını ve ayakta durma ve direniş taktiklerini incelemek, “aşağıdan tarih” anlatılarını birbirinden ayırıştırmanın yanı sıra, merkezin kendisine atfedilen bütünlük ve uyumu da sorgulamamıza yardımcı olabilir. Ancak böyle bir girişim için, “marjinal” ve “marjin” kavramlarının söz konusu bağlamla diyalog içinde geliştirilecek, üstünde çalışılabilir bir tanımına ihtiyacımız var. Dolayısıyla amacımız “marjinalite” ya da “marjin,” “marjinal,” “marjinalleştirilen” gibi türevlerinin nihai tanımını sağlamak olmamalı. Bunun yerine, çalıştığımız bağlamın niteliklerine karşılık gelecek, işlenmeye açık bir tanım sunmamız gerekiyor. Son tahlilde, marjinalite doğal bir varlık değil, bir inşa olup zaman ve bağlamla birlikte akışkanlık göstermektedir. Bu yüzden bugün marjinal olarak tanımlanan, 16. yüzyılda böyle görülüyor olabileceği gibi, bunun tam tersi de mümkündür.

Kaynaklar

Acton, T. (1974). *Gypsy Politics and Social Change. The Development of Ethnic Ideology and Pressure Politics among British Gypsies from Victorian Reformism to Romany Nationalism*. London: Routledge & Kegan Paul.

Agmon, I. (2004). Women's History and Ottoman Shari'a Court Records: Shifting Perspectives in Social History. *Hawwa*, 2, ss. 172-209.

Agmon, I., ve Shahar, I. (2008). Shifting Perspectives in the Study of Shari'a Courts: Methodologies and Paradigms. *Islamic Law and Society*, 15(1), ss. 1-19.

Akkan, B., Deniz M., Ertan M. (2011). *Sosyal Dışlanmanın Roman Halleri*. İstanbul: N.P.

Akkan, B., Gümüş, G., Karatay, A. ve Erel, B. (2008). *Romanlar ve Sosyal Politika*. İstanbul: N.P.

- Aksu, M. (1993). *Türkiye'de Çingene Olmak*. İstanbul: Ozan Yayıncılık.
- Alpman, N. (1997). *Başka Dünyanın İnsanları Çingeneler*. İstanbul: Ozan Yayıncılık.
- Alpman, N. (2004). *Trakya Çingeneleri: Sınırdaki Yaşayanlar*. İstanbul: Bileşim Yayınları.
- Altınöz, İ. (2002). Osmanlı Toplum Yapısı İçinde Çingeneler. H. C. Güzel (Ed.), *Türkler* (Cilt X, ss. 422-432). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Altınöz, İ. (2011). Osmanlı Döneminde Balkan Çingeneleri. *Balkanlar'da İslam Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri, Bükreş 1-5 Kasım 2006* (Cilt I, ss. 91-106). İstanbul: IRCICA.
- Altınöz, İ. (2013). *Osmanlı Toplumunda Çingeneler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Altınöz, İ. H. (1995). *Osmanlı Toplumunda Çingeneler*. Tarih ve Toplum, 137, ss. 22-29.
- Altınöz, İ. H. (2005). *Osmanlı Toplumunda Çingeneler* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Barany, Z. (2002). *The East European Gypsies: Regime Change, Marginality, Ethnopolitics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Braude, B. (1982). Foundation Myths of the Millet System. B. Braude ve B. Lewis (Eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society* (ss. 69-88). New York ve London: The Central Lands.
- Çelik, F. (2003). *Gypsies (Roma) in the Orbit of Islam: The Ottoman Experience (1450-1600)*. (Master Dissertation). McGill University.
- Çelik, F. (2003). The Limits of Tolerance: The Status of Gypsies (Roma) in the Ottoman Empire. *Studies in Contemporary Islam*, 5 (1-2), ss. 161-182.
- Çelik, F. (2004). Exploring Marginality in the Ottoman Empire: Gypsies or People of Malice (Ehl-i Fesad) as Viewed by the Ottomans. *European University Institute Working Papers*, 39, ss. 1-21.
- Çelik, F. (2007). Probing the Margins: Gypsies (Roma) in the Sixteenth Century Ottoman Society. S. Cronin (Ed.), *Subalterns and Social Protest: History from Below in the Middle East and North Africa* (ss. 173-99). Londra: Routledge.
- Çelik, F. (2013). "Community in Motion": *Gypsies in Ottoman Imperial State Policy, Public Morality and at the Sharia court of Uskudar (1530s-1585s)* (Doctoral Dissertation). McGill University.
- Ceyhan, S. (2003). *A Case Study of Gypsy / Roma Identity Construction in Edirne* (Doctoral Dissertation) Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- Crowe, D. M. (2001). Roma: The Gypsies. *Encyclopedia of European Social History: From 1350-2000* (Cilt V).
- Cullen, B., ve Pretes, M. (2000). The Meaning of Marginality: Interpretations and Perceptions in Social Science. *The Social Science Journal*, 37(2), ss. 215-229.
- Dingeç, E. (2004). *Rumeli'de Geri Hizmet Teşkilatı İçinde Çingeneler (XVI. Yüzyıl)* (Doktora Tezi) Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Dingeç, E. (2009). XVI. Yüzyılda Osmanlı Ordusunda Çingeneler. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20, ss. 33-46.
- Duygulu, M. (1994). Çingeneler. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (Cilt II, ss. 514-516). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Eren, Z. C. (2008). *Imagining and Positioning Gypsiness: A Case Study of Gypsy / Roma İzmir / Tepecik* (Doktora Dissertation). Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.

Fraser, A. (1990). 'A Rum Lot'. M. T. Salo (Ed.), *One Hundred Years of Gypsy Studies: Papers from the Tenth Annual Meeting of the Gypsy Lore Society*. North American Chapter. Cleverly: Gypsy Lore Society.

Fraser, A. (1995). *The Gypsies, The Peoples of Europe*. Wiley.

Friedman, V., ve Dankoff, R. (1991). The Earliest Text in Balkan (Rumelian) Romani: A Passage from Evliya Çelebi's Seyahatname. *Journal of Gypsy Lore Society*, I, ss. 1-21.

Ginio, E. (2000, Aralık 13). *Exploring the 'Other': Margaret Hasluck and the Ottoman Gypsies*. Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu'nda Verilmiş Konferans, University of London.

Ginio, E. (2004). Neither Muslims nor Zimmis: The Gypsies (Roma) in the Ottoman Empire. *Romani Studies*, 5(14), ss. 117-144.

Goffman, D. (1994). Ottoman Millets in the Early Seventeenth Century. *New Perspectives on Turkey*, 11, ss. 135-158.

Gökbilgin, M. T. (1945). Çingeneler, cilt III. *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Green, M. (2000). *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*. Princeton: Princeton University Press.

Gürboğa, N. (2016). Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Devletin Mübadil Romanlara Yönelik Söylem ve Politikaları. *Yakın Doğu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9, ss. 109-140

Halliday, R. W. (1922). Some Notes upon the Gypsies of Turkey. *Journal of Gypsy Lore Society*, 1, ss. 163-189.

Hancock, I. (1987). *The Pariah Syndrome. An Account of Gypsy Slavery and Persecution*. Michigan: Karoma Publishers Inc., Ann Arbor.

Kazgan, G., Kirmanoğlu, H., Çiğdem, Ç., ve Yumul, A. (1999). *Kuştepe Araştırması 1999*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Koçu, R. E. (1965). Çingeneler. *İstanbul Ansiklopedisi* (Cilt VII, s. 3986-4006). İstanbul: N.P.

Kolukıncık, S. (2004). *Aramızdaki Yabancı Çingeneler* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Kolukıncık, S., & Toktaş, Ş. (2007). Turkey's Roma: Political Participation and Organization. *Middle Eastern Studies*, 43(5), ss. 761-777.

Köşetaş, T. (2006). *Racism against Gypsies in Turkish and American Films*. Kadir Has Üniversitesi.

Lee, K. (2000). Orientalism and Gypsylorism. *Social Analysis*, 44(2), ss. 129-156.

Lucassen, L., & Willems, W. (2003). The Weakness of Well Ordered Societies: Gypsies in Western Europe, the Ottoman Empire, and India, 1400-1914. *Review*, XXVI(3), ss. 283-313.

Lucassen, L., Willems, W., & Cottaar, A. (1998). *Gypsies and Other Itinerant Groups: A Socio-Historical Approach*. Basingstoke: Macmillan.

Lucassen, L., & Willems, W. (1995). Wanderers or Migrants? Gypsies from Eastern to Western Europe, 1860-1940. Robin Cohen (Ed.), *The Cambridge Survey of World Migration*. (ss. 136-141). Cambridge: Cambridge University Press.

Malcolm, N. (1998). *Kosovo: A Short History*. New York: New York University Press.

Marsh, A. (2008). *'No Promised Land': History, Historiography and the Origin of the Gypsies*. (Doctoral Dissertation). University of Greenwich, Greenwich.

Marsh, A., & Strand, E. (2006). *Gypsies and the Problem of Identities: Contextual, Constructed and Contested*. İstanbul: Swedis Research Institute in İstanbul.

Marushiakova, E., & Popov, V. (2000). *Gypsies in the Ottoman Empire: A Contribution to the History of the Balkans*. Hatfield, Hertfordshire: University of Hertfordshire Press.

Marushikova, E., & Popov, V. (1977). *Gypsies (Roma) in Bulgaria*. Frankfurt: Peter Lang.

Masters, B. A. (2001). *Christian and Jews in the Ottoman Arab World: The Roots of Sectarianism*. New York: Cambridge University Press.

Mayall, D. (1988). *Gypsy-travellers in the Nineteenth-Century Society*. Cambridge: Cambridge University Press.

Mayall, D. (2004). *Gypsy Identities 1500-2000: from Egyptians and Moon-men to the Ethnic Romany*. Londra: Routledge.

McDowell, B. (1970). *Gypsies: Wanderers of the World*. Washington: The National Geographic Society.

Milner, S. J. (2005). *At the Margins: Minority Groups in Premodern Italy*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Nord, D. E. (2006). *Gypsies & the British Imagination, 1807-1930*. New York: Columbia University Press.

Nugent, S. (1999). *Verging on the Margin: Modern Amazonian Peasantries*. S. Day, E. Papataxiarch, & M. Stewart (Ed.), *Lilies of the Field: Marginal People who live for the Moment (179-195)*. Boulder: Westview Press.

Okely, J. (1975). Gypsy identity. B. Adams, J. Okely, D. Morgan (Ed.), *Gypsies and Government Policy in England: A Study of the Travellers' Way of Life in Relation to the Policies and Practices of Central and Local Government*. London: Heinemann Educational.

Okely, J. (1983). *The Traveller Gypsies*. Cambridge: Cambridge University Press.

Okely, J. (1984) Ethnic identity and place of origin: the Traveller Gypsies in England. H. Vermeulen & J. Boissevain (Ed), *Ethnic Challenge: The Politics of Ethnicity in Europe*. Göttingen: Edition Herodot.

Özateşler, G. (2014). *Gypsy Stigma and Exclusion in Turkey, 1970: The Social Dynamics of Exclusionary Violence*. New York: Palgrave MacMillan.

Park, R. E. (1928). Human Migration and the Marginal Man. *American Journal of Sociology*, 33, ss. 881-893.

Paspati, A. (1870). *Études Sur Les Tchinghianés ou Bohémiens de l'Empire Ottoman* (Cilt N.P.). İstanbul.

Paspati, A. G. (1863). Memoir on the Language of the Language of the Gypsies, as now used in the Turkish Empire. *Journal of the American Oriental Society*, 7, ss. 143-270.

Pym, R. (2007). *The Gypsies of Early Modern Spain, 1425-1783*. Basingstone: Palgrave Macmillan.

Saul, N., ve Tebbutt, S. (2004). *The Role of Romanies: Images and Counter-Images of 'Gypsies' / Romanies in European Cultures*. Liverpool: Liverpool University Press.

Şerifgil, E. (1981). XVI. yüzyılda Rumeli Eyaletindeki Çingeneler. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 15, ss. 117-144.

Sınar, A. (2003). Yazarlarımızın Gözüyle Çingeneler. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 8, ss. 143-164.

Toprak, Z., Özmen, Ö. T., ve Tenikler, G. (2007). *İzmir Büyükşehir Bütününde Romanlar*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Trumpener, K. (1992). The Time of the Gypsies: A 'People without History' in the Narratives of the West. *Critical Inquiry*, 18, ss. 843-884.

Ulusoy, Ö. (2013). *Les Êtres en marge: les Tsiganes de l'Empire ottomane*. Istanbul: Isis Press.

Uzun, B. (2008). *Gypsies, The Roma and Justice Claims: The Case of Lüleburgaz* (Master Dissertation). Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.

Willems, W. (1997). *In Search of True Gypsy: From Enlightenment to Final Solution*. London: Frank Cass.

Wright, R., ve Wright, S. (1972). A Plea for a Further Refinement of the Marginal Man Theory. *Phylon*, 33(4), ss. 361-368.

Yılgür, E. (2016). *Roman Tütün İşçileri*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Yılgür, E. (2015). Tek Parti Döneminde "Kıpti" Nüfusun İskanı ve Vatandaşlığa Kabulü Üzerine Genel Bir Değerlendirme. *MSGSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 12, ss. 32-45

Yudice, G. (1989). Marginality and Ethics of Survival. *Social Text*, 21, ss. 214-236.

Yüksel, C. (2009). *Buçuk Millet: The Ottoman Gypsies in the Reign of Sultan Abdülhamid II (1876-1909)* (Yüksek Lisans Tezi). Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul).

Ze'evi, D. (1998). The Use of Ottoman Shari'a Court Records as a Source for Middle Eastern Social History: a Reappraisal. *Islamic Law and Society*, 5(1), ss. 35-56.